

УДК [94 (477) : 322] " 12|13"

ІНОЗЕМНІ ЗАХІХАННЯ НА ДУХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВЕЛИКОГО КНЯЖІННЯ КИЇВСЬКОГО У КІНЦІ XIII – СЕРЕДИНИ XIV СТ.

Борисова О. В.

FOREIGN ENCROACHMENTS ON THE SPIRITUAL POTENTIAL OF GRAND DUCHY OF KIEV AT THE END OF THE XIII – THE MIDDLE OF THE XIV CENTURY

Borisova O.V.

У статті аналізується духовний потенціал Великого княжіння Київського під час розгортання литовської експансії на українські землі. Він привертає увагу й інших претендентів на «Київську спадщину». Автор дійшла висновку, що у великій боротьбі за «Київську спадщину», яка точилася між династіями Литви, Польщі і Московії у XIV ст., виразними були також римський, візантійський, ординський, германський «сліди». І у цій же спадщині потенціал стародавньої Київської Митрополії був одним з найсуттєвіших її складових, що у статті і розкривається. Увага приділяється також концепції Причастя, яка існувала в політиці уже роздробленої Русі в досліджуваній період. Ідею Причастя можна визнати за Велику ідею русів часів Середньовіччя, яка виказала визначальний вплив не тільки на політичні програми руських князів, а й на політичні програми правителів деяких сусідніх держав.

Ключові слова: релігія, церква, Велике княжіння Київське, Київська Митрополія, «Київська спадщина», ідея Причастя, ідеологія «збирання руських земель».

Вступ. У досліджуваній нами час українські землі знаходились у складі Великого князівства Литовського, Руського і Жемойтського (далі: ВКЛ), яке сьогодні привертає все більшу увагу дослідників. Триває як процес повернення забутих імен дослідників ВКЛ і переосмислення їхнього внеску в історіографію [1; 2] так і пошук нових підходів до історії цієї держави [3 – 10]. Але багато проблем залишаються ще недостатньо вирішеними, і насамперед – ті, що пов'язані з історією України та її церкви.

Мета статті зумовлена тим, що роль релігійного фактора в політичній історії Східної Європи взагалі, й в українській історії зокрема, відноситься до однієї з найменш вивчених у науці проблем.

Постановка проблеми. На основі аналізу історичних джерел та літератури висвітлити іноземні зазіхання на духовний потенціал Великого княжіння Київського під час розгортання литовської експансії на українські землі та пояснити їх причини.

Основний зміст дослідження. Знаходження митрополичої кафедри у Києві було головним чинником, який визначав його велику роль у політичному житті. Після взяття Києва монголами у 1240 р. і загибелі/втечі митрополита Йосифа його обов'язки виконував Петро Акеревич, який виїхав до Західної Європи з метою знайти допомогу проти загарбників. За Хронікою Мацея Паризького, Акеревич брав участь у церковному соборі в Ліоні, скликаному для обговорення монгольської проблеми, де інформував «прелатів світу про тартарів» [11, с. 52]. Утім, на Київську кафедру Константинополем наставлено було Кирила. Схоже, що на протипагу політичній діяльності Петра.

Київ зберігав становище церковного центру, навіть після того, як Кирило виїхав на перебування в Орду. Даний факт, за Г.Івакіним, не може бути доказом того, що Кирило назавжди залишив українські землі. Часті відвідини ним Залісся лише відбивали його активну діяльність, необхідність контролю чи допомоги цим єпархіям, а коли він помер у 1282 р. під час відвідин Переяслава Заліського, то його було урочисто поховано в Києві, у його кафедрі [11, с. 53]. У 1283 р. Троїцький літопис фіксує: «Въ лѣто 6791 поставленъ бысть преосвященны архієпископъ Максимъ Гречинъ митрополитом на всю Русскую землю [12, с. 340]. Тож у Константинополі продовжували вважати Київ стоїльним містом Руської землі.

Київська митрополича кафедра проводила самостійну політику, що викликало невдоволення Орди, але хани були зацікавлені у збереженні церковної організації для потреб власної політики. Г.Івакін пише: «У 1261 р. кафедру переяславської єпархії було перенесено до ординської столиці – Сараю. Сарайський та переяславський єпископ знаходився при ставці хана... У зв'язку з цим зовнішні зв'язки Руської церкви підпадали під контроль хана, а Київська кафедра повинна була втратити частину минулого

зовнішньополітичного впливу» [11, с. 55]. Але якщо звернутися до російського богослова й історика церкви В.Толстого, то у нього знайдемо інше: «В 1265 г. митрополит Кирилл открыл епархию Сарайскую в самом стане Орды» [13, с. 130]. У Толстого все – нормально, логічно і головне канонічно: Київський митрополит на терені нової місії відкриває нову епархію. До чого тоді тут розмови про «перенесення переяславської епархії» і т. ін., які мають місце серед світських учених? Чи не для того, щоб показати, що в землі майбутньої Московії було «перенесено» ВСЕ? Але Кирило нічого нікуди не переносив. Отримавши ярлик на Київську кафедру, Кирило наводив лад на територіях, що були в залежності від Орди, а похований був у своїй кафедрі в Києві, що, по суті, мало підкреслити визначальну роль Києва у церковній діяльності того часу.

Проблема місця поховання гостро стояла і перед наступником Кирила – Максимом, який теж швидко залишив Київ. Троїцький літопис під 1300 р. каже: «6808. Того же лѣта митрополитъ Максимъ, не терпя татарскаго насилія, остави митрополию, иже в Києве, и избѣже ис Києва и весь Киев розбѣжася, а митрополитъ иде къ Брянську, оттолѣвъ Суждальску землю, и тако сѣде въ Володимери съ клиросомъ и со всім житіем своїм» [12, с. 349]. Тож він виїхав у Суздаль, «остави митрополию, иже в Києве» (тобто з центром у Києві). У Троїцькому літопису так підзаголовок і звучить: «Остави Киев митрополитъ», тобто Максим просто втік з митрополії, але це жодного відношення до справи перебування митрополичого осідку не має. Київська митрополія як мала центр у Києві, так і продовжувала мати.

Прикметно, що, як каже В.Толстой, Максим рєвно молився і просив Богоматір указати, де має бути його «место успокоения» (тож це питання його явно тривожило і, вочевидь, небезпідставно). І Пречиста начебто вказала йому на Владимир. «Уточнити інформацію» у Богоматері, природно, ніхто не збирався.

Богослов у таких питаннях, ще й згадуючи Богоматір, відверто фальсифікувати не стане, тому він просто «затирає» інформацію. Але в такому разі стає ясно, що митрополичій осідок ні в Суздаль, ні у Владимир не переносився, бо тоді «место успокоения» митрополита було б само собою зрозумілим і робити запити Богоматері було б зайвим. І це так і є, бо Владимиру бути «местом успокоения» Київських митрополитів буде дозволено тільки патріаршим собором Константинополя 1354 р. (про що нижче). Дата смерті Максима не встановлена, але на початку XIV ст. його вже не було, бо Троїцький літопис каже, що влітку 1309 р. «пріѣха ис Києва преосвященный Петръ митрополитъ на Суздальскую землю» [12, с. 353].

Тож і в цей час Київський митрополит, куди б не вирушав, їхав з Києва. А відповідно, Київ залишався місцем перебування митрополичого осідку. Однак історики чомусь твердять, що Київська митрополіча кафедра «була перенесена», але куди саме,

ніхто точно сказати не може, і це не випадково. Схема російської історіографії була така: Суздаль → Владимир-на-Клязьмі → Москва. Російські історики намагаються піднести роль Москви; українські ж указують на Владимир – на тій підставі, що тоді це місто було вигідним Сараю, але це – слабкий аргумент, бо ніхто не цікавиться мотивами самих митрополитів. Є вчені, які кажуть, що митрополичій осідок був перенесений у сам Сарай, адже тоді можна пояснити те, чому митрополит-грек Максим, який, на відміну від русича Кирила, служив не Руській землі, а своїй – Грецькій, і не міг, померши, претендувати на поховання у старовинній столиці Русі – Києві. Тож бачимо, що як була проблема з «перенесенням осідку», так вона і залишається. А, може, ніякого «перенесення» так таки і не було?

Київські митрополити часто їздили по руських землях. Але не можна погодитися з М. Грушевським, що це було викликано «відсутністю постійної митрополичої резиденції, з-за чого Київ позбувся свого політичного значення» [14, с. 442 – 443]. Джерела не дають на XIII ст. ніякого іншого яскравого претендента на церковно-політичний центр Русі. А відповідно, правий був митрополит Макарій, твердячи, що то не «було їхнє особисте переселення, і аж ніяк не переселення самої кафедри митрополичої в те чи інше місто» [15, с. 21]. Ось. Не було перенесення. Було щось інше. Можливо, переїзд митрополитів був зумовлений вивезенням з Києва якихось дуже важливих у релігійному відношенні речей ще суздальцями в 1069 р. і це згодом було використано для примушення митрополитів до виїзду з Києва.

Висловимо свою думку: високі церковні ієрархи – не такі прості люди, аби з причини іноземного завоювання спішити «переносити осідок митрополії». Чомусь же константинопольські патріархи, незважаючи ні на яке завоювання Константинополя ще в середині XV ст., і дотепер нікуди свій осідок не перенесли, а сидять на о. Фанар, який вважається одним з районів Стамбула. То чому ми думаємо, що київські митрополити мусили діяти інакше? Якийсь козир був у руках князів Владимиро-Суздальщини, згодом Москви, який вони пред'явили митрополітам-грекам. І той козир був саме церковно-релігійного характеру, чому митрополити поїхали слідом за ним. Політика «підключилась» потім.

Значить, зважаючи на думку митрополита Макарія, з канонічної точки зору Київ у XIII ст. продовжував залишатись осідком Київського митрополита. Не випадково Константинополь довгий час не визнавав переносу митрополичої кафедри з Києва в Залісся. І тільки в 1354 р. у постанові патріаршого собору про дозвіл на перенесення митрополичої кафедри з Києва це було пояснено тим, що Київ «сильно постраждав від смут і заворушень теперішнього часу та від страшного натиску сусідніх Аламанів і прийшов у вельми тяжке становище...» [Цит.: 11, с. 56]. Учені кажуть, що причина «переводу кафедри» полягала не у зменшенні її доходів, викликаних розоренням, а в політиці Орди та новому розкладі по-

літичних сил на землях колишньої Київської Русі. Але то були речі, які на церковні рішення впливали мінімально. Тому можна стверджувати, що московські князі, які використовували для досягнення своїх цілей метод банального підкупу в ставці ханів, «нічого сумняшся», робили те ж саме і в Константинополі. Відверто про застосування хабарів з боку московських правителів писав В. О. Ключевський [16, лекція XXI. II].

Литовські князі, вочевидь, прекрасно знали, що московські князі були в генеалогії руських князів наймолодшими, тому висунули власні претензії на володіння спадком Рюриковичів, який включав у себе і знаходження митрополичої кафедри в Києві. Литовські князі й почали висилати до Константинополя своїх претендентів на Київську кафедру, вживаючи всіх заходів для того, аби митрополит залишався в Києві, забезпечуючи тим підтримку церковного Києва у справі розбудови ВКЛ.

Що ж до «перенесень митрополичого осідку», то Ф. Шабундо, дослідивши Rogozivskyi літописець, виявив, що не тільки в 1350-ті (тобто після рішення патріаршого собору 1354 р.), а і в 1370-ті рр. литовські князі прагнули поставити під свій контроль Київську і всієї Русі Митрополію. Мета полягала в тому, щоб «протиставити Київ Москві передусім у церковно-політичному відношенні і тим самим послабити її дедалі зростаючий вплив на руські землі, підтримуваний і підсилюваний авторитетом вищої світської й духовної влади Візантії» [17, с. 38]. Але, якщо «перенесення митрополичої кафедри» було канонічно звершене Константинополем ще в 1354 р., то про яке прагнення «контролю литовських князів» над нею в 1370-х рр. могла бути мова, незважаючи на будь-які бажання литовських князів щось комусь протиставити? Церковні рішення є церковні рішення, інтереси політичної влади тут мають значення, але дуже обмежене. Утім, такі прагнення з боку литовських володарів мали місце, а це свідчить про те, що з Київською Митрополією та осідком її митрополита справа була не з простих, її і на той час **так і не було вирішено**, чим литовці й користувалися.

Константинополь за гроші московитів відверто «крутив» з ними, і «накрутив» там такого, що литовські князі, яких не можна підозрювати у незнанні тогочасних церковно-політичних реалій, в 1370-х рр. знов підняли питання щодо політичного контролю над Київською Митрополією, запропонувавши на протигагу московським князям в якості «контролерів» себе. Хід був непоганий, доки литовці були православними. І допоки вони такими були, Москві спокою було не бачити. Хоча вона, як новий на той час політичний центр, що знаходився на терені давньої Київської Митрополії, нехай і на її периферії, мала більш тверду канонічність (від Києва: апостол Андрій, місія «Скіфія»), навіть ніж самопроголошений у VI ст. «вселенським» і ніколи не визнаний таким Римом Константинополь. Але у тому, щоб стати новим центром цілого православ'я, Москві зава-

жав... саме Київ. І Литва. Тож у пізнішій проблемі прийняття Кривської унії литовським князем Ягайлом і послідуєчого поступового покатоличення литовців треба бачити не тільки заходи щодо цього з боку Польщі та інтерес Римської курії, а й слід «руки Москви». Адже тільки в такий спосіб Москва могла позбутися свого головного суперника у справі Київської Митрополії – Литви.

Є підстави до твердження, що велика боротьба за «Київську спадщину», яка точилася між династіями Польщі, Литви і Московії в XIV ст., і в якій простежуються римський, ординський, а навіть германський інтереси, знайшла свій вихід як в історичні джерела, так і в історіографію. І політичний момент боротьби за «Київську спадщину» був так тісно переплетений з релігійно-церковним, що їх один від одного просто неможливо відділити.

Кожен новий Київський митрополит посвящується у Софійському соборі, що було свідченням не тільки релігійної, а й політичної першості. І кожен з династій, що прагнув заволодіти «Київською спадщиною», волів перебрати цей чинник на себе. Польська династія (П'ясти), як католицька, в цьому відношенні відстала відразу, а ось литовські й московські володарі ще мали час позмагатися. При цьому і ті, і ті обопільно душили потенціал безпосередніх нащадків династії Рюриковичів, що існували ще в Руських землях, а найперше – в Україні.

Утім, повернемося до подій початку XIV ст. Після смерті Максима митрополитом Київським Константинопольський патріарх поставив Петра Ратенського, вихідця з України. А після його від'їзду до Володимира галицько-волинські королі (Лев I, чи його син Юрій I) почали домагатися створення Галицької митрополії. У 1303 р. її було утворено грамотами імператора Андроніка і патріарха Атаназія; до неї входили володимирська, перемишльська, луцька, туровська і холмська єпископії. З точки зору канонічності цей хід був небезпечний, адже нова митрополія рвала тіло Київської. Фактично українські королі самі показали, як це можна зробити. І першою, хто це побачив, а потім ефективно використав, була Москва.

Митрополитом галицьким став Нифонт, але він невдовзі помер. Новим кандидатом було висунуто Петра, який прибув для посвячення у Константинополь [18, с. 270 – 271]. Але туди ж приїхав із Володимира ще один кандидат – Геронтій. Результатом стало те, що патріарх поставив Петра митрополитом Київським і всієї Русі. Можливо, так він вирішив об'єднати дві руські митрополії, а можливо й інше: навмисне сварив Литву і Москву між собою, аби мати можливість своєї гри навколо Києва. Головний же його інтерес проявляє вся історія Київської Митрополії: обсісти Київську кафедру греком і поставити Митрополію в залежність від Константинополя. Залежність же від «Нового Риму» до часу постановня «Риму третього» (кінець XVI ст.) була, на наш погляд, гіршою залежністю, ніж будь-яка інша у той час.

У 1308 р. Петро з'являється в Києві. Значить, і цей митрополит після настановлення в Константинополі їхав до Києва. Але в 1309 р. він переїхав до Володимира, хоча все більшу його увагу привертає Москва. Троїцький літопис повідомляє, що він саме тут знайшов собі «місце упокоєння» (1326 р.): «В лѣто 6834... мѣсяца августа въ 4... заложена бысть первая церковь камена на Москвѣ на площади, во имя святых Богородица, честнаго ея успения, преосвященнымъ Петромъ митрополитомъ и благовѣрнымъ княземъ Иваном Даниловичем. Преосвященныи же Петръ митрополитъ създа себе своими руками гробъ камень въ стѣнѣ идѣже послѣди положенъ бысть, еже и нынѣ лежить». «Преставися» ж митрополит Петро в тому ж році «мѣсяца декабрия въ 20 день» [12, с. 358]. Його наступник Феогност, про якого Троїцький літопис повідомляє під 1328 р.: «Того же лѣта поставленъ бысть преосвященныи архієпископ Феогност Гречин митрополитомъ на всю Русскую землю» [12, с. 359], часто відвідував Київ та галицько-волинські землі, подовгу залишався тут. У 1329 р. він приїхав з Новгороду на Волинь, Галич, Київ.

Увага цього митрополита до Новгороду пояснюється тим, що це місто привертало увагу й литовців. Так, по Новгородському IV літопису проскочило повідомлення під роком 6849 (1341): «...прѣха митрополитъ ...Литовскій поганый» [19, с. 55] (значить, був такий, тож боротьба тривала, а відповідно були й підстави до висунення претензій, і вони були). На українських землях Феогност перебував до 1332 р. Ще раз Феогност відвідав Київ у 1349 р. А в 1347 р. він домагався юридичної ліквідації Галицької митрополії [11, с. 64].

У будь-якому разі видно, що всі нові Київські митрополити неодмінно на початку своєї діяльності прибували до Києва. Традиції і канон вимагали урочистого посвячення у Софії Київській, що тільки підкреслює канонічне значення Києва і є для нас головним.

По мірі зростання сили ВКЛ та Московської держави, які зчепилися між собою за те, щоб стати спадкоємцями «Київської спадщини», між ними у 1350-ті рр. почалася вже відкрита боротьба за Київ як церковно-політичний центр. У 1352 р. до Києва прибув Феодорит, який спочатку невдало просив посвячення в Константинополі, а потім був посвячений у митрополити Тирновським патріархом («инокъ Феодоритъ поставленъ бысть митрополитомъ отъ Терновскаго патріарха и приде въ Киевъ») [Цит.: 11, с. 65].

То був дуже промовистий факт, який свідчив про те, що в середині XIV ст. Болгарія ще мала такого патріарха, який не побоявся встати у відверту опозицію до Константинополя. Висновок щодо неканонічності такої його дії не дає нам зробити той факт, що, незважаючи на протести Константинополя, Феодорит прибув до Києва і залишився тут, адже неканонічного митрополита Київ не прийняв би. Невідомо, правда, як до нового митрополита ставився литовський князь Ольгерд. Можливо, Феодорит ко-

ристувався підтримкою руських феодалів і намагався грати на протиріччях між Литвою і Московією, що було б зрозумілим, зважаючи на його орієнтацію на Болгарію, але це тільки припущення. Проте з липня 1354 р. його ім'я щезає із джерел. Це свідчить про те, що Константинополь задушив канонічну дію Тирновського патріарха, який у такому разі виступає як цілком канонічний супротивник патріарха Константинопольського, що об'єктивно виводить нас на питання: а чи таким уже й безспірно канонічним був сам Константинополь, якщо патріарх-болгарин посмів так виразно піти проти його волі? Не був, але то – окрема тема.

І як же Константинополь вирішив питання з таким небезпечним для себе втручанням болгарина у сферу його інтересів? Підло, як і завжди в історії: рятуючи себе, Константинополь знов пішов на поділ Київської Митрополії. Дивимосся: у 1354 р. до Константинополя на поставлення прибув з Москви Олексій, а з Литви – Роман. І Константинополь затвердив митрополитів на **дві митрополії**. Так була створена Литовська митрополія на чолі з Романом. Учені вважають, що це сталося тому, що патріарх «змушений був піти назустріч вимогам держав». Та ніякі вимоги ніяких держав ніколи не мали для Константинополя жодного значення! **Константинополь рятував сам себе, душачи дію Тирновського патріарха і рвучи при цьому тіло Київської Митрополії!** Церква – величезна геополітика, і нещасні ті, хто цього не розуміє.

Створення двох митрополій не давало можливості Москві забрати «під себе» всю стародавню Київську Митрополію – хитрі греки завжди залишали для себе шанс хоча б колись увійти хоча б на якусь її частину, але це рішення рвало її канонічну територію. Проте у бік Москви Константинополь усе ж таки кивав, і вона тут же знахабніла: її ставленик Олексій домагався не тільки свого настановлення, а й дозволу на перенесення митрополічної кафедри до Володимира. Так рвання тіла стародавньої Київської Митрополії почалося вже серйозно.

Патріарший собор 1354 р. прийняв рішення «чтобы сей преосвященный митрополит русский и все его преемники пребывали и находились во Владимире, имея здесь свое постоянное и неотъемлемое местожительство, так чтобы Киев, если он останется цел, был собственным престолом и первым седалищем архиерейским, а после него и вместе с ним – святейшая епископия владимирская была бы вторым седалищем и местом постоянного пребывания и упокоения митрополитов» [Цит.: 11, с. 66]. Але ж у дійсності ще з 1319 р. (або з 1324 р.) митрополити мали осідок не у Владимирі, **а в Москві**. Це було неканонічним, але це було. Тож рішення Константинополя виявляється дуже хитрим, адже згідно з ним Константинополь не визнав тогочасного стану справ: перебування осідку Київських митрополитів саме в Москві. Записали: «нехай буде у Владимирі», прекрасно знаючи, **що його там немає**. Цим Константинополь наносив дошкульний удар уже Москві. Тим більш зазначаючи, що Київ все одно мав зали-

шатися «...собственным престолом и первым седищем архиерейским», а Владимир – лише другим.

Тож боротьба за Київ спалахнула між новими митрополитами з новою силою. В 1354 р. Роман намагався закріпитися в Києві, але невдало. Колотнеча тривала, і в 1356 р. справою знов зайнявся Константинополь. Олексій прибув туди, аби чітко окреслити межі юрисдикції Романа. І до новгородської, половецької та туровської додали єпархії так званої «Малой Русі» [20, с. 76 – 77]. «Мала Русь», за термінологією Константинопольської патріархії (вперше термін було вжито в 1303 р. на підкреслення самостійності «Малої Русі», що важливо), означала серцевину Київської Митрополії (як «Мала Еллада» на означення Греції як такої). Видно, що Олексій всіма силами витискав Романа з України, а той всіляко намагався утвердитися в Києві й виконувати тут митрополіччі функції. І, як йомо з соборної постанови 1361 р., на якийсь час йому таке вдалося.

Олексій же, який на початку своєї діяльності намагався створити єдину митрополію (зрозуміло: щоб її цілком підпорядкувати Москві), також хотів закріпитися у Києві, і більше року перебував там: у 1358 – 1360 рр. [11, с. 66]. Правда, деякі дослідники стверджують, що в Києві його Ольгерд затримував силою. Але чому пізніше його відпустили, неясно. Можливо, думка про арешт Олексія в Києві вийшла з повідомлення пізнішої синодальної постанови, де згадується, що коли одного разу Олексій поїхав до єпархій «Малої Русі», то Ольгерд зловив його, пограбував і ледь не вбив. М. Грушевський зауважив, що це повідомлення є перебільшенням і належить до часів після собору 1361 р. [20, с. 77], але з цим ясністю немає.

Справа знов дійшла до втручання патріарха Каліста (липень 1361 р.), який у соборній постанові засудив дії Романа як не правові. Подальша церковна боротьба була перервана смертю Романа у 1362 р. та кардинальними змінами у загальному політичному становищі Києва – остаточним включенням Київської землі до складу ВКЛ. Цікаво, що в 1364 р. князь Ольгерд вів переговори з Олексієм, намагаючись переконати його не виїжджати з Києва. За цим, безумовно, стояло намагання перетягнути митрополита на свій бік. Але Олексій відмовився діяти в річищі литовської політики і, коли після того він захотів відвідати Київ, то просто не був туди допущений литовською владою.

Чому ж саме Київ залишався важливим символом часів Середньовіччя, принаймні, для Східної Європи? І тут звернемо увагу на думку, що Київ був для східноєвропейських володарів тим же, чим для володарів народів, що входили у світ *Rex Romania*, був Рим [21]. Правда, як і Рим, Київ через це тільки постраждав, бо саме символ «Великого князіння Київського» був головною причиною його руїни.

Справа в тому, що на середину XIII ст. Русь, фактично перетворена на конгломерат окремих політичних організацій-отчин, в уяві книжників та їхніх «учнів» – політичних мужів-князів і надалі сприймалася

як колективна спадщина Єдиного Роду. Особлива роль у цій доктрині надавалася Києву – «яко то єсть старійший город в землі у всій». Ці уявлення примушували князів боротися за Київ, всіляко претендуючи на його «золотий стіл». То був міф, але такий, що творив свою історичну реальність. Нам залишається тільки констатувати, що такою є сила Його величності МІФУ.

У боротьбі за Київське князіння стара ідея колективного володарювання Рюриковичів Руссю звужилася до території великокняжого уділу, що обіймав історичне ядро Русі (Київщину та Переяславщину). Оскільки ж на «причастя» (частку) у ній претендували всі сильніші князі, то це досягалося захопленням Києва певною коаліцією, лідер якої, оволодівши Київським престолом, роздавав руські волості своїм прибічникам.

Колективне володарювання, або ж причастя членів роду Рюрика у їхньому гінтерланді – Руській землі, що лишалася об'єктом прагнень ледь не кожного з князів, мало, як припускають вчені, глибокий ідеологічний підтекст, опертий на певне антропоморфне сприйняття держави. Остання мислилась як тіло, де князь є головою, земля – тулубом, піддані – ногами. Колективна ж влада над землею мала здійснюватися через виділення кожному з членів княжого роду частини (причастя) у спільному тілі. З іншого боку, поняття причастя за своєю «тілесною» суттю співвідносне з Євхаристією – церковним таїнством годування присутніх на літургії хлібом і вином, символічними плоттю і кров'ю Сина Божого, які Той роздав учням-апостолам. Так у русичів певні дохристиянські уявлення переплелися з чинопослідуванням християнської літургії: як причащенням досягається тілесна єдність людини з церквою, так і княжим причастям – прилучення до влади, тобто тілесна тождність князів-братів із землею-державою [22].

У тогочасній Європі владні концепції подібного змісту були розроблені через поняття суспільного тіла (*societas*), що означало світську спільноту за аналогією до інтерпретації церкви як Тіла Христового (*Corpus Christi*), які разом склали всезагальну єдність – *universitas*. Але Русь, явно, мало звертала уваги як на європейську думку, так і на її візантійські паралелі, тому сприйняття княжої влади як Євхаристії (причастя) можна вважати *суто руським за походженням*. І таке сприйняття мало неабиякі впливи у Східній Європі.

Абстрагуючись від співвідношення в понятті княжого причастя старого (дохристиянського) і нового (християнського) компонентів, треба підкреслити важливий момент. Ідея права кожного з Рюриковичів на причастя в гінтерланді династії – Руській землі реаліям XIV ст. давно не відповідала, але завдяки руським книжникам концепція причастя формувалася уявленням, ніби загальнодержавний організм Київської Русі залишався з'єднаним. І така Ідея дивовижно довго проіснує, бо переживе не тільки розпад Київської держави на окремі князівства, а й розподіл їх між сусідами. Врешті, ідею причастя в мо-

дифікованому вигляді можна побачити у засадах московських експансіоністських претензій XVI – XVII ст. на «вотчину извечную государя нашего» Київ. Тож **Ідею Причастя** можна визнати за **Велику ідею русів часів Середньовіччя**, яка виказала визначальний вплив не тільки на політичні програми руських князів, а й на політичні програми правителів деяких сусідніх держав.

І тут треба показати, чому Московія переграє Литву в боротьбі за «Київську спадщину». Литва з її ідеологією «збирання руських земель» мала на це право з моменту, коли Київ підпав у сферу литовського впливу і в кордони її території. Тож політичну традицію Київської Русі литовським володарям удалося закріпити за собою. Але то було тільки половиною справи. **Литва відстала від Москви в боротьбі за Київ як духовний центр.** І після переїзду Київського митрополита на північний схід Руської ойкумени моральне право Литви на «збирання руських земель» було втрачене, що закріпилося після Кревської унії (1385 р.), коли почалося покатоличення Литви. Саме після переїзду Київського митрополита на терен колишньої периферії – Московії, остання перехопила естафету імперської активності. Гасло, яке вона використовувала, було тим самим, що і в Литві: «збирання руських земель».

Литва, програвши таку важливу геополітичну боротьбу, з часом знов стала периферією, тільки вже іншої культури – польської, католицької. Напевне, це можна трактувати як трагедію не тільки України і Білорусі, а й Литви. **Вона забарилася з християнізації.** У досліджуваній час приймала православ'я її державно-політична верхівка, але не було чіткого факту хрещення всього народу (втім, цим не може похвалитися і нинішня Росія як спадкоємиця Московії). Тому Литва відтворювала в собі варіант імперії, що базувався на принципі володіння певною важливою територією («Київ знаходиться у нас»). То був стародавній принцип творення імперій: сакральний і політичний центр захоплювався і висувалися умови всім, хто знаходився в його полі, – підкоритися. Але такий давній принцип у виконанні Литви своєчасно не був накладений на нову реальність, тобто на постановлення християнства і його геополітичне розповсюдження по Європі. Це й використала Москва.

Вона являла собою інший варіант розвитку імперії, базований не на території, а на релігійному чиннику – «Київський митрополит знаходиться у нас». Литва інтегрувала території, не намагаючись, проте, їх уніфікувати. Москва робила те ж саме, але використовуючи попервах не стільки політичні, скільки духовні чинники (навіть фальсифікуючи їх справжню суть). Вона зуміла вихопити в Литви думку про «месіанську роль нового центру», який тягнув свої корені до державного центру Русі – Києва. **Месіанство перемогло політику.** Воно стало своєрідною надцінністю, яка забезпечує єдність цивілізації та її постійне відтворення. Кожна ж надцінність повинна мати у своїй основі щось релігійне, те, що є не результатом логічного «анатомування

ідеї», після якого зникає все сакральне, а способом переживання себе в ідеї й ідеї в собі. Москві якраз і вдалося запропонувати усе це «руському простору». Як цілком справедливо зазначав Д. Донцов, «усе починається з містики і все кінчається політикою». Москва це засвоїла і втілювала в життя задовго до Донцова. Результати відомі.

Висновок. Щоб у подальшому дослідження висвітленої нами теми можна було поглибити, історикам треба зосередитися на таких проблемах:

1) встановити якомога детальніше, що складало зміст поняття «Київська спадщина», і перш за все у релігійній площині;

2) виявити достеменно, які права у світовому православ'ї мав стародавній Київський митрополит і нарешті визначитися, чи праві ті українські дослідники, які твердять, що він митрополитом тільки називався, а на ділі це був такий же східний патріарх, як і всі інші;

3) звернути нарешті увагу на те, що термін *Dux de Kiev* (тобто князівство як таке) став уживатися в європейських джерелах щодо Києва тільки після його розгрому суздальцями в 1069 г. і можливого вивезення ними з пограбованої Св. Софії важливих у династичному і духовному відношенні речей. А до цього «великий князь Київський» трактувався як володар-Rex, тобто на порядок вище *dux*-а (короля, князя). Треба якомога точніше встановити, що саме знаходилося у Св. Софії Київській до погрому 1069 року. Це могли бути саме докази патріаршої гідності Київського митрополита. Адже, скоріш за все, церквона Москва до сьогодні використовує його права, користуючись тим, що їй нікому протистояти – Константинополю це самому не потрібно і не вигідно, а єдина церква в Україні, яка здатна підняти це питання – УПЦ Київського патріархату, в світовому православ'ї «з подачі» Москви не визнана, тому їй ініціатива у даному питанні заблокована.

Л і т е р а т у р а

1. Крестоприводная книга шляхты Великого княжества Литовского. *Памятники истории Восточной Европы: Источники XV – XVII вв.* Т.4. М.-Варшава, 1999. 261 с.
2. Петр Дусбургский. Хроника земли Прусской. М., 1997. 383 с.
3. Александров Д. Н. Южная, юго-западная и Центральная Русь в XIII – XIV вв. и образование Литовского государства. М., 1994. 269 с.
4. Дворниченко А. Ю. Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.). Очерки истории общины, сословий, государственности. М., 1993. 240 с.
5. Дискуссия «Великое княжество Литовское». *Родина*, 1993. № 3. С. 81 – 93.
6. Думин С. В. Другая Русь. Великое княжество Литовское и Русское. *История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX в.* М., 1991. С. 76 – 125.
7. Кром М. М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. М., 1997. 231 с.
8. Янин В. Л. Новгород и Литва: Пограничные ситуации XIII – XV вв. М., 1998. 212 с.

9. Любавский М. К. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. М., 2004. 312 с.
10. Столяров А. М. История Великого княжества Литовского в отечественной историографии XIX – начала XX века : диссертация ... канд. ист. наук : 07.00.09 / Алексей Михайлович Столяров; Казан. гос. ун-т. Казань, 2008. 234 с.
11. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). К., 1996. 271 с.
12. Приселков М. Д. Троицкая летопись. М.-Л., 1905. 514 с.
13. Толстой В. М. История Русской Церкви. М.: Изд. Преображенского Валаамского монастыря, 1991. 364 с.
14. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. К. : Наук. думка, 1991. 541 с.
15. Макарий, митрополит. История Русской церкви. М. 1886. Т. 4. 404 с.
16. Ключевский В. О. Курс Русской истории. – Т. 1 (Лекции I – XXXII). Библиотека Альдебаран <https://aldebaran.ru> (дата звернення: 21.05.2016).
17. Шабульдо Ф. М. Синьоводська проблема: можливий спосіб розв'язання. / *Історичні зошити*. К., 1998. 84 с.
18. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 кн., 12 т. / редкол.: П. Сохань (голова) та ін. К. : Наук. думка, 1991. Т. 3. 704 с.
19. Новгородська і Псковська літописи. *ПСРЛ*. Т. 4. пб, 1848. 362 с.
20. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 кн., 12 т. / редкол.: П. Сохань (голова) та ін. К. : Наук. думка, 1991. Т. 4. 536 с.
21. Бодрухин В. М. Українська державність удільної доби (XII – XIV ст.): монографія. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. 304 с.
22. Толочко О. П. До питання про сакральні чинники становлення князівської влади на Русі у IX – X ст. *Археологія*. 1990. №1. С. 51 – 63.
23. Stoljarov A. M. Istorija Velikogo knjazhestva Litovskogo v otechestvennoj istoriografii XIX – nachala XX veka : dissertacija ... kand. ist. nauk : 07.00.09 / Aleksej Mihajlovich Stoljarov; Kazan. gos. un-t. Kazan', 2008. 234 s.
24. Ivakin G. Ju. Istorichnij rozvitok Kievа XIII – seredini XVI st. (istoriko-topografichni narisi). K., 1996. 271 s.
25. Priselkov M. D. Troickaja letopis'. M.-L., 1905. 514 s.
26. Tolstoj V. M. Istorija Russkoj Cerkvi. M.: Izd. Preobrazhenskogo Valaamskogo monastyrja, 1991. 364 s.
27. Grushevs'kij M. S. Naris istorii Kiiv's'koї zemli vid smerti Jaroslava do kincja XIV st. K.: Nauk. dumka, 1991. 541 s.
28. Makarij, mitropolit. Istorija Russkoj cerkvi. M. 1886. T. 4.
29. Ključevskij V. O. Kurs Russkoj istorii. – T. 1 (Lekcii I – XXXII). Biblioteka Al'debaran. <https://aldebaran.ru> (data zvernennya: 21.05.2016).
30. Šabul'do F. M. Sin'ovods'ka problema: možhlivij sposib rozv'jazannja. *Istorichni zoshiti*. K., 1998. 84 s.
31. Grushevs'kij M. S. Istorija Ukraїni-Rusi: v 11 kn., 12 t / redkol.: P. Sohan' (golova) ta in. K. : Nauk. Dumka, 1991. T. 3. 704 s.
32. Novgorodskija i Pskovskija I'topisi. *PSRL*. T. 4. Spb, 1848. 362 s.
33. Grushevs'kij M. S. Istorija Ukraїni-Rusi: v 11 kn., 12 t. / redkol.: P. Sohan' (golova) ta in. K. : Nauk. dumka, 1991. T. 4. 536 s.
34. Bodruhin V. M. Ukraїns'ka derzhavnist' udil'noї dobi (HII – HIV st.) : monografija. Lugans'k : Vid-vo SNU im. V. Dalja, 2002. 304 s.
35. Tolochko O. P. Do pitannja pro sakral'ni chinniki stanovlennja knjazivs'koї vladi na Rusi u IH – H st. *Arheologija*. 1990. №1. S. 51 – 63.

Борисова О.В. «Иностранные посягательства на религиозный потенциал Великого княжения Киевского в конце XIII – середине XIV вв.».

В статье анализируется духовный потенциал Великого княжения Киевского в процессе развертывания литовской экспансии на украинские земли. Он привлекал внимание и других претендентов на «Киевское наследие». Автор пришла к выводу, что в большой борьбе за «Киевское наследие», происходившей между династиями Литвы, Польши и Московии в XIV в., заметными были также римский, византийский, ордынский, германский «следы». В этом же наследии потенциал древней Киевской Митрополии был одним из самых существенных его составляющих. Внимание уделяется также концепции Причастия, существующей в политике уже раздробленной Руси в исследуемый период. Автор приходит к выводу, что Идею Причастия можно признать Великой идеей русов времен Средневековья, оказавшей определяющее воздействие не только на политические программы древнерусских князей, но и на политические программы правителей некоторых соседних государств.

Религиозный фактор в период Средневековья играл важную роль в тогдашней геополитике. На территории древней Киевской Митрополии он составляет важное содержание геополитики и сегодня.

Ключевые слова: религия, церковь, Великое княжение Киевское, Киевская митрополия, «Киевское наследие», Идея Причастия, идеология «собирания русских земель».

References

1. Krestoprivodnaja kniga shljahty Velikogo knjazhestva Litovskogo. *Pamjatniki istorii Vostochnoj Evropy: Istochniki XV – XVII vv.* T.4. M.-Varshava, 1999. 261 s.
2. Petr Dusburgskij. Hronika zemli Prusskoj. M., 1997. 383 s.
3. Aleksandrov D. N. Juzhnaja, jugo-zapadnaja i Central'naja Rus' v XIII – XIV vv. i obrazovanie Litovskogo gosudarstva. M., 1994. 269 s.
4. Dvornichenko A. Ju. Russkie zemli Velikogo knjazhestva Litovskogo (do nachala HVI v.). Oчерki istorii obshhiny, soslovij, gosudarstvennosti. M., 1993. 240 s.
5. Diskussija «Velikoe knjazhestvo Litovskoe». *Rodina*, 1993. № 3. S. 81 – 93.
6. Dumin S. V. Drugaja Rus'. Velikoe knjazhestvo Litovskoe i Russkoe. *Istorija Otechestva: ljudi, idei, reshenija. Oчерki istorii Rossii IX – nachala XX v.* M., 1991. S. 76 – 125.
7. Krom M. M. Mezhsus'ju i Litvoj: Zapadnorusskie zemli v sisteme russko-litovskih otnoshenij konca XV – pervoj treti XVI v. M., 1997. 231 s.
8. Janin V. L. Novgorod i Litva: Pogranichnye situacii XIII – XV vv. M., 1998. 212 s.
9. Ljubavskij M. K. Oчерk istorii Litovsko-russkogo gosudarstva do Ljublinskoj unii vključitel'no. M., 2004. 312 s.

Borisova, O. V. «Foreign trenching upon religious potential of the Great Principality of Kiev at the end of the XIII - middle of XIV centuries».

The article describes the religious potential of the Great Principality of Kiev during the deployment of the Lithuanian expansion to Ukrainian lands. Religious potential attracted the attention of other contenders for the "Kiev Heritage".

During the period under study, the Ukrainian lands were part of the Grand Duchy of Lithuania, Russian and Zhemoit, which is now attracting increasing attention of researchers. But many problems remain unsettled and, first of all, those that are connected with the history of Ukraine and its church. And the political moment of the struggle for the "Kiev Heritage" was so closely intertwined with the religious and ecclesiastical that it is simply impossible to separate them from each other.

The author investigated the idea of collective rule, or the participle of members of the Rurik genus in their hinterland - the Russian land, which remained the object of aspirations of hardly every prince, which, according to scientists, has profound ideological overtones. This idea did not correspond to the realities of the XIV century for a long time, but thanks to the Russian scribes the concept of the Communion formed the notion that the nation-wide organism of Kievan Rus was supposedly unified.

And this idea will survive surprisingly long, because it will survive not only the disintegration of the Kiev state into separate principalities, but also their distribution among neighbors. In the end, the idea of participle in a modified form can be seen in the grounds of the Moscow expansionist claims of the XVI – XVII century. on «an eternal fiefdom our sovereign» Kyiv.

In connection with this, the author comes to the conclusion that the idea of Communion can be recognized as the Great Idea of the Rus during the Middle Ages, which had a determining effect not only on the political programs of the ancient Russian princes, but also on the political programs of the rulers of some neighboring states.

The religious factor during the Middle Ages played an important role in the then geopolitics. On the territory of the ancient Metropolitanate of Kiev, he is an important content of geopolitics today.

The authors concluded that the great struggle for "Kievan heritage", which took place between the dynasties of Lithuania, Poland and Muscovy in the XIV century, were also prominent Roman, Byzantine, Horde, the German "traces". In the same time ancient heritage potential of Kyiv Metropolis was one of the most significant of its constituents, that is proved in the article.

Keywords: religion, church, The Great Principality of Kiev, Metropolitan of Kiev, "Kiev heritage", the idea of Communion, the ideology of "gathering of Russian lands".

Борисова Ольга Василівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історико-філософських дисциплін Луганського національного аграрного університету, переміщеного до м. Харків. Адреса ел. пошти: utraesus@ukr.net.

Рецензент: д.і.н., доц. **Пекарчук В.М.**

Стаття подана 27.08.2017.